

УДК 94: 37.014.5 (= 161.2) (470 +571) «1800/1830»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-029

Українці в освітньо-держаному просторі Російської імперії першої третини XIX ст.

I.O. Телегуз

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
irina_teleguz@ukr.net

Ключові слова:

освіта, учбовий округ,
імперія, українці,
університет, націєтворення.

Розглядаються зміни в освітній сфері на території українських губерній Російської імперії першої третини XIX ст. Україна під владою Російської імперії на початку XIX ст. поділялася на три відмінні історико-географічні території з різним політичним досвідом і культурними впливами: по-перше, Лівобережжя і Слобожанщина, по-друге, Правобережжя, по-третє, Південна Україна. Спільний освітній простір в 30-х роках XIX ст. тільки формувався як в межах всієї імперії, так і окремих регіонах приєднаних до її складу в різний час. Можна виокремити декілька рівнів цього простору: по-перше – загальноєвропейський; по-друге – імперський, по-третє – регіональний, який в масштабах імперії певною мірою міг бути і національним, по-четверте – особистісний.

Ukrainians in a state educational system of Russian empire in the first third of the XIX century

I. Telehuz

National Pedagogical Dragomanov University

Key words:

education, educational district,
empire, Ukrainians, university,
nation formation.

The changes in educational system of Ukrainian provinces of Russian empire in the first third of the XIX century have been considered. The Ukrainian ethnic territories united within borders of Russian empire had different cultural and educational traditions and experience. At the beginning of the XIX century Ukraine under the Russian regime was divided into three different historical-geographical territories with different political and cultural experience: first – Left-bank and Slobozhanshyna, second – Right-bank, and third – South Ukraine. In the 30s of the XIX century the mutual educational system began to form both within the imperial borders and other provinces joined at different times. We can divide it into a few levels: the first – European level, the second – imperial level, the third – regional level that within the imperial level can be considered national, and the fourth – personal. During the first third of the XIX century there were active changes in educational system at the Ukrainian ethnic territories that were under the influence of both European and imperial educational policy. The territory was divided into educational districts with their educational centers with the mechanisms of the administration. At the same time the Ukrainians were influential figures in administration and implementation of reforms while the majority didn't have access to the education at all. At the territory of Vilnius (Vilna) educational district there remained a strong polish influence until the Polish rebellion of 1830–1831 was suppressed. This led to the foundation of Kyiv university and Kyiv educational district. The foundation of Kharkiv university helped to promote the education not only among ethnic Ukrainian territory of the Left-bank and Slobozhanshyna but up to Caucasus within the borders on Russian empire at the first third of the XIX century.

Реалії українського сьогодення в черговий раз засвідчують, що освіта має важливе значення для суспільства. Концепція розвитку освітньої системи є питанням загальнодержавного рівня, оскільки визначає майбутнє наступних поколінь

громадян України. Освітній простір – це не лише предметно-змістовна складова, а ще й ціннісно-моральна і патріотично-виховна роль освіти у формуванні національної ідентичності. Досвід попередніх століть в історії освіти на теренах

України свідчить про вплив державної політики та національної еліти на зазначені процеси.

Історія розвитку освіти в Україні початку XIX ст. неодноразово була в сфері досліджень науковців. Сучасні вітчизняні історики досліджують окремі аспекти освітнього розвитку України XIX ст., зокрема діяльність університетів та інших навчальних закладів (С.Посохов [1], С. Коляденко [2] та ін.), адміністративно-управлінські зміни (В. Шандра [3; 4], І.Телегуз [5]), етнонаціональні та релігійні особливості окремих регіонів (Ю. Поліщук [6], В.Лось [7], Н.Щербак [8]) тощо. Не зважаючи на такі наукові здобутки питання місця і ролі українців в освітньо-державному просторі Російської імперії потребує переосмислення, що і є метою цієї статті.

В XIX ст. українцям довелося пройти шлях від формування літературної української мови, усвідомлення необхідності рідномовної, національної освіти до спроб втілення окремих освітніх проектів на українських територіях в складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. При цьому ми маємо зважати на те, що водночас змінювалися освітня політика в Російській імперії та національна свідомість української еліти, впливали також і європейські тенденції сучасного націєтворення.

Ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. освітньо-державний простір імперії Романових почав активно змінюватися. Росія в той час робила перші кроки до створення державної системи освіти. Уніфікація в цій сфері активізувалася з початком роботи у 1782 р. Комісії зі створення народних училищ Російської імперії, яка опікувалася також університетською освітою. Згодом була сформована система державного управління освітою. Указ імператора Олександр I про створення Міністерства народної освіти у 1802 р. передбачав, що освіта буде поступовою, загальною та безплатною. Першим міністром був призначений українець за походженням Петро Васильович Завадовський, який свого часу якраз і був головою Комісії зі створення народних училищ Російської імперії [9].

Об'єднані в межах одного державного простору Російської імперії на початку XIX ст. українські етнічні території мали різний культурний досвід та освітні традиції. Суттєві відмінності існували в межах українських етнічних територій. Це можна пояснити різним часом входження їх до складу Російської імперії і перебування під впливом європейських, зокрема польських, культурно-освітніх чинників. Ліквідація автономії Гетьманщини та Запорізької Січі майже співпадає із втратою дер-

жавності Кримського ханства та Речі Посполитої. Ці події впливають на процес формування українського територіального масиву в XIX ст. Зокрема, Україна під владою Російської імперії на початку XIX ст. поділялася на три відмінні історико-географічні території з різним політичним досвідом і культурними впливами: по-перше, Лівобережжя і Слобожанщина, по-друге, Правобережжя, по-третє, Південна Україна. Ці відмінності позначилися на особливостях розвитку навчальних закладів в цих регіонах відповідно до трансформацій освітньо-державного простору всієї імперії.

Інтеграція Гетьманщини наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії вплинула на розвиток освіти українців. Освіта знаходилася під значним впливом релігійних чинників, а із втратою самостійності українського православ'я освітні переваги українців, як-от вищий рівень їхньої письменності, ніж росіян у XVIII ст., були втрачені. Однак, впродовж певного часу окремі навчальні заклади, як-от, Харківський колегіум власною моделлю освіти (з великим обсягом навчальних дисциплін та всестановістю) істотно відрізнявся від інших духовних закладів освіти Російської імперії і розвивався всупереч загальноімперській тенденції [10, с. 67.]. Реформування як світської, так і духовної освіти все ж відбувалося з позицій загальнодержавного значення, а не національних інтересів народів імперії.

Розподіли Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до складу Російської імперії означало, що в цьому регіоні освіта розвивалася під впливом поляків, а також римо-католицької, греко-католицької церков і чернечих орденів францисканців, єзуїтів, домініканців, кармелітів, василіан, які наприкінці XVIII ст. утримували на Правобережжі близько 120 монастирів, при яких працювали шкільні установи [6, с. 198.]. А якщо взяти до уваги польські впливи, то завдяки еліті вони були досить потужними в освітніх закладах, які фінансово підтримувала польська шляхта. Загалом, коли в Російській імперії тільки формувалася державна система освіти, то поляки вже мали і зберігали, попри втрату держави, одну з перших європейських систем шкільництва [8, с.10]. Взагалі-то дуже складно назвати освітньою системою все те, що відбувалося в сфері освіти на території всієї Російської імперії початку XIX ст., зокрема на українських землях. Швидше за все це був процес не тільки приєднання територій, а й співіснування та поступове підпорядкування (інкорпорації) існуючих освітніх традицій та систем в єдиний імперський політико-культурний організм.

Державна політика в сфері освіти виражала інтереси правлячої династії та політичної еліти імперії, яка була причетна і впливала на організацію освітньої реформи. Створене міністерство освіти мало втілювати вироблення і реалізацію державної освітньої політики. Хоча місцеві периферійні еліти на той час теж були активними задля захисту своїх інтересів в освітній сфері. Якщо поглянути на українські терени початку XIX ст., матимемо картину, що поляки, які проживали на Правобережжі, а також кримські татари в релігійно-освітній сфері мали певні переваги перед українцями (в контексті націєтворчих процесів), насамперед тому, що мали релігійні відмінності від росіян. А освіта, попри діяльність держави у цій сфері, все ще була під впливом релігійних інституцій.

На початку XIX ст. вся імперія була поділена на шість учбових округів, з яких Харківський і Віленський охоплювали етнічні українські території. На початку 1830-х років відбулися певні організаційні зміни, що врешті-решт призвели до функціонування трьох учбових округів на українських теренах – Харківського, Київського та Одеського. З цього ж часу відбуваються певні змістовні і мовні зміни в процесі самого навчання, пов'язані із наслідками польського повстання 1830 – 1831 рр. Вже наприкінці 1831 р. в Правобережній Україні було зачинено всі польські школи і замість них організовано російські з новим штатом вчителів, а в 1832 р. російську мову було оголошено єдиною дозволеною і в судових інституціях Київської, Подільської та Волинської губерній, та й в духовних семінаріях дозволялося викладання лише російською та латиною [11, с. 103-104]. Отже, час комфортного розвитку польської освіти у Правобережній Україні було перервано із впровадженням російськомовного навчання на початку 30-х років XIX ст.

Одним із прикладів розвитку освіти на Півдні України може бути Одеса. В місті до 1804 р. не існувало громадських шкіл, при цьому кожна національна чи релігійна община навчала лише своїх дітей [12, с. 51]. Подальша особиста ініціатива окремих діячів, зокрема, Рішельє, була сприятливою для відкриття ліцею, де студенти отримували високий рівень знань, вивчаючи не лише давні мови, а й грецьку, італійську, французьку [12, с. 52]. Це в черговий раз підтверджує європейський вплив в освітньому просторі на теренах українських губерній початку XIX ст.

В університетському середовищі теж простежується тенденція до запозичення досвіду німецьких університетів. Варто також взяти до уваги той факт, на якому наголошує Л.Посохова, що православні

колегіуми на теренах України уособлювали південно-східний вектор руху західноєвропейських освітніх форм, зберігаючи основні параметри цієї моделі аж до початку XIX ст. По-суті вони несли в собі потенційну можливість створення університету, оскільки були явищем того ж гатунку що й західноєвропейський університет «докласичного» типу [13, С. 229-230.]. Початкова і середня школа мала виразні особливості у представників різних національностей, які проживали на території українських губерній, зокрема, поляки, євреї, німці і т.д. Початкова освіта українців була під впливом православної церкви, що зменшувало можливість збереження і розвитку українських особливостей в російському просторі.

Тому для українського націєтворення важливими були події пов'язані із заснуванням і відкриттям у першій третині XIX ст. двох університетів – Харківського і Київського, оскільки саме вони були середовищем зростання і постання нової української еліти – інтелігенції. Діяльність цієї нової верстви суспільства сприяла конструюванню «українського проекту» впродовж всього «довгого» XIX ст.

Спільний освітній простір в 30-х роках XIX ст. тільки формувався як в межах всієї імперії, так і окремих регіонах приєднаних до її складу в різний час. Спробуємо виокремити декілька рівнів цього простору: по-перше – загальноєвропейський; по-друге – імперський, по-третє – регіональний, який в масштабах імперії певною мірою міг бути і національним, по-четверте – особистісний, який швидше за все стосується світогляду тих хто безпосередньо надає освітні послуги, так і тих хто їх отримує. На імперському рівні відбувався поділ на освітні адміністративні одиниці з визначеними або новоствореними центрами (університетами). На регіональному рівні існували національні відмінності пов'язані, наприклад, з мовою викладання та ін. Але обидва ці рівні об'єднувала загальноєвропейська тенденція зростаючої ролі освіти у процесі формування сучасних націй, а також реальна практика втілення європейського досвіду в діяльності навчальних закладів на території України. Коли ж питання стосується четвертого, особистісного, рівня, то варто усвідомити, що світогляд викладачів і вчителів часто впливав на світогляд студентів та учнів більшою мірою, ніж той чи інший указ. Кожен із запропонованих рівнів потребує детального аналізу і дослідження.

Отже, впродовж першої третини XIX ст. відбувалися активні зміни в сфері освітнього простору Російської імперії, які водночас були під впливом як європейських процесів (зокрема коли мова

йде про запозичення досвіду в розвитку університетської освіти в Німеччині і все це певною мірою знаходить втілення і в Харківському університеті), так і імперської освітньої політики, яка втілювала наміри по поділу території держави на освітні округи з визначенням освітніх центрів та виробленням механізму і системи управління. При цьому українці були впливовими і в управлінській верхівці освітніх реформ, а більша частина суспільства не мала доступу до цієї освіти.

На території Віленського учбового округу зберігався потужний вплив поляків, що зрештою і привело до відкриття Київського університету і створення Київського учбового округу. А от відкриття Харківського університету сприяло тому, що він впродовж першої третини XIX ст. став освітнім центром не лише тих губерній, де проживали переважно українці на Лівобережжі і Слобожанщині, а по-суті ще й значної території Російської імперії аж до Кавказу.

Джерела та література

1. Посохов С. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). – Х.: ХНУ им. Каразина, 2014. – 364 с.
2. Коляденко С. Кременецький ліцей в системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Житомир, 2002. – 130 с.
3. Шандра В. До історії створення та діяльності Мінського (Київського) учбового округу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/geo/0/8.pdf>
4. Шандра В. Навчальні округи // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 146–148.
5. Телегуз І. Організаційна трансформація освітньої системи в українських губерніях у першій третині XIX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 13: Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. – С. 213 – 218.
6. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII ст. – початок XX ст.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
7. Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. / Валентина Лось. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К., 2013 – 300 с.
8. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. // Українознавство. – 2005. – № 9. – С. 9 – 12.
9. Петро Завадовський // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1.: X – XIX ст. / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С.215 – 219. – Режим доступу <http://www.spadshina.com/programs/vidatni-ukrayintsi/zavadovskij-petro-vasilovich/>.
10. Посохова Л. Історія Харківського колегіуму в контексті становлення системи вищої освіти в Російській імперії // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 7. Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 64 – 74.
11. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. – Харків, 2016. – 349 с.
12. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
13. Посохова Л. Православні колегіуми XVIII ст.: дискусії про ознаки моделі // Харківський історіографічний збірник. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. – Вип. 10. – С. 224 – 234.